

2026, Vol. 7(2), 387-406

© The Author(s) 2026

Article reuse guidelines:

<https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif>

DOI: 10.47613/reflektif.2026.283

Article type: Research Article

Received: 21.02.2026

Accepted: 08.05.2026

Published Online: 18.06.2026

Erdem Sönmez*

Modern Tarihçilikte Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Ortaya Çıkışı** *The Emergence of the Concept and Practice of Criticism in Modern Historiography*

Öz

Bu makale, tarih disiplininin tarihine odaklanır ve tarihsel bilgi üretiminin 19. yüzyıldan önceki biçimlerinden farklılaşmasında belirleyici rol oynayan kritik (tenkit) kavram ve pratiğinin ortaya çıkış ve gelişim süreçlerinin izini sürer. Tarihçilerin kullandıkları kaynak, belge ve anlatılara kategorik olarak eleştirel perspektifle yaklaşmaları gerektiğini vazededen bu kavram ve pratik, köklerini erken modern dönemde birbiriyle kesişen bir dizi ilmi alan ve uğraştan almış ve 19. yüzyılın ilk yarısında Barthold Georg Niebuhr ve Leopold von Ranke gibi isimler tarafından yeni tarih disiplininin kurucu ögesi olarak sistematize edilmiştir. Tarihsel çalışmaların birincil kaynaklar temelinde inşa edilmesi de dâhil olmak üzere, akademik tarihçiliğin birçok prensibinin formülasyonuna zemin hazırlayan bu kurucu ögeye odaklanarak makale, kritik/tenkit kavram ve pratiğinin tarih disipliniindeki merkezi ancak ihmal edilmiş konumunu açığa çıkarmayı amaçlar.

387

Abstract

This article focuses on the history of the historical discipline and traces the emergence and development of the concept and practice of criticism, which significantly transformed the production of historical knowledge in the nineteenth century. Requiring historians to adopt a critical perspective toward their sources, this concept and practice originated in a number of intersecting scholarly fields in the early modern period and was later systematized as a constitutive element of the historical discipline by such figures as Barthold Georg Niebuhr and Leopold von Ranke in the first half of the nineteenth century. Exploring this constitutive element, which paved the way for the formulation of other tenets of academic historiography, the present article aims to reveal the central yet often neglected role of criticism in the making of the historical discipline.

Anahtar Kelimeler

Beşeri Bilimler Tarihi, Tarihyazımı, Tarih Metodolojisi, Tarih Tenkidi, Leopold von Ranke

Keywords

History of Humanities, Historiography, Historical Methodology, Historical Criticism, Leopold von Ranke

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, erdem.sonmez@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7144-0271.

** Makale üzerine fikirlerini paylaşan Oktay Özel, Ceyda Karamürsel, Kudret Emiroğlu, Eda Çakmakçı, Abdulhamit Kırmızı ve Selim Tezcan'a müteşekkirim. Ayrıca, ayrıntılı değerlendirmeleri ve önerileri için Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi hakemlerine de teşekkür ederim.

Giriş

Tarihçilik ve tarihyazımı üzerine Türkiye’de son 15-20 yılda çok sayıda çalışma yapılmış ve bu alanda azımsanmayacak bir literatür oluşmuştur. Söz konusu literatür, tarihyazımının metodolojik, kuramsal ve felsefî birçok başlığına temas eden geniş bir alana uzansa da, ağırlıklı olarak Osmanlı–Türk tarihçiliğinin tarihine, özel olarak da bu tarihçiliğin 19. ve 20. yüzyıllarda geçirdiği dönüşüme yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma sayesinde Türkiye’de tarihyazımının son iki yüzyıldaki seyri üzerine ayrıntılı sayılabilecek bir resmin ortaya çıktığı ifade edilebilir. Böylece, Osmanlı–Türk tarihçiliğinin (i) Tanzimat döneminde yaşanan toplumsal–siyasî dönüşümün etkisiyle geçirdiği değişim, (ii) II. Meşrutiyet döneminde kurumsal bir altyapıya kavuşması ve akademik/profesyonel bir disiplin hâlini alması, (iii) söz konusu altyapının Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla beraber ortadan kalkması ve erken Cumhuriyet döneminde yeniden inşası, (iv) 1930’larda resmî tarih ve dil tezlerinin formüle edilmesi ve bu tezleri destekleme amacıyla birçok yeni kurum, enstitü ve derginin kurulması ve (v) Türkiye’de akademik ve popüler tarihçiliğin tek parti döneminden sonraki evrimi gibi konu ve süreçler üzerine bugün oldukça kapsamlı bir birikimin mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür.¹

Osmanlı–Türk tarihçiliğinin tarihine yönelik bu birikimin bir yandan yakın dönem Türkiye tarihine ilişkin kavrayışımızı derinleştirdiği, diğer yandan da Türkiye’de tarihyazımı çalışmalarını tarih disiplinine giderek daha mündemiç bir alan hâline getirdiği belirtilebilir. Bununla birlikte, hâlihazırda oluşum evresinde olan bu alanın henüz ilgisini yönelmediği bazı önemli başlık ve temalar da söz konusu. Bu başlık ve temaların önde gelenlerinden biri tarihyazımının Türkiye dışındaki seyri; daha somut biçimde ifade etmek gerekirse, modern öncesi ve modern dönem tarihçiliklerinin temel kavram, pratik ve tartışmalarıdır. Son yıllarda küresel entelektüel tarih ve tarihyazımı literatürlerinden yapılan tercüme bahsi geçen durumu kısmen telafi etse de, tarihyazımı tarihinin ana hatları ve belli başlı kavram, pratik ve metodolojik-teorik yönelim ve tartışmaları üzerine Türkçe literatürde henüz kayda değer bir repertuarın oluştuğunu söylemek zordur.²

Telif veya tercüme, Türkiye’deki düşünce tarihi ve tarihyazımı literatürlerinde şimdiye kadar ilgi görmemiş konulardan biri, modern tarihçilikte kritik (tenkit) kavram ve pratiği ve bu kavram ve pratiğin ortaya çıkış sürecidir. Akademik/profesyonel tarihçiliği daha önceki tarih yazma biçimlerinden ayıran iki temel unsurdan biri olan kritik/tenkit kavram ve pratiğinin, tarihyazımı ve tarih metodolojisi literatürlerinde ele alınış şekli ise çoğunlukla onun tarih disiplini açısından öneminin kavranmadığına işaret eden bir yaklaşım sergiler. Bu yaklaşım, kritik/tenkit kavram ve pratiğini ya diplomatik ve paleografya gibi alanlarla özdeşleştirerek teknik bir prosedüre indirger ve böylece onun modern tarihçilikteki kurucu rolünü gözden kaçırır ya da bu kavram/pratiği “tetkik” ve/veya “değerlendirme” şeklinde okuyarak onun özünü oluşturan eleştirel perspektifi göz ardı eder.³ Bu durum neticesinde, düşünce tarihi, tarihyazımı ve tarih metodolojisi literatürlerinde kritik kavramının tarih disiplinindeki merkezî konumu ve bu konumun nasıl oluştuğu neredeyse tümünden ihmal edilir.⁴

Bu ihmalin yol açtığı en önemli sorunlardan biri, tarih disiplininin doğuş süreci ve erken evrelerindeki karakterinin doğru anlaşılmasındır. Akademik tarihçiliğin ortaya çıkışını salt tarihsel çalışmaların arşiv kaynaklarına dayanılarak yapılmasına bağlayan yaygın okumadan farklı olarak, modern tarihçilik merkezinde kritik kavram ve pratiğinin bulunduğu daha geniş çaplı bir dönüşümün ürünüdür. Başka bir deyişle, 19. yüzyılda Leopold von Ranke ve çağdaşları tarafından formüle edilen tarih yazımının birincil kaynaklara dayanması gerektiği prensibi; nihayetinde tarihi ampirik bir araştırma alanı, tarihçiyi de eleştirel perspektife sahip bir araştırmacı hâline getirecek kapsamlı bir dönüşümün bir sonucudur. Bu dönüşümde belirleyici rol oynayan öge ise tarihçinin mevcut kaynak, belge ve anlatılara kategorik olarak şüpheykle yaklaşması gerektiğini söyleyen kritik kavramdır.

Bu makalede, modern tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynayan kritik kavram ve pratiğinin nasıl ortaya çıktığı ve tarih disiplininin temel metodolojik ve meslekî prensibi hâline geldiği anlaşılmalı çalışılacaktır. Bu amaçla makale boyunca cevap aranacak ve/veya daha sonraki çalışmalar için işaret edilecek bazı yardımcı soru ve başlıklar, kritik kavram ve pratiğinin tarihin hangi komşu alan ve uğraşlarla teması sonucu şekillendiği ve tarihçilerin gündemine girdiği, tarihçiler tarafından disiplinlerinin kurucu ögesi olarak nasıl sistematize edildiği, bu kurucu ögenin akademik tarihçiliğin diğer prensip ve yeniliklerini nasıl beraberinde getirdiği ve tarihi nasıl kendine özgü bir metodolojik avadanlık ve uzmanlıkla donatıp onun bağımsız bir “bilim” olarak tesis etmesini sağladığıdır.

Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Kökenleri

Akademik bir disiplin hâline geldiği 19. yüzyıl Avrupası’nda tarihe “bilim” (*Wissenschaft*) niteliği ve statüsü kazandıran nedir? Dönemin akademik tarihçiliğinin prensiplerini kodifiye eden ve yayımlandıktan kısa süre sonra klasik hüviyeti kazanan *Lehrbuch der historischen Methode* (Tarih Metodu Ders Kitabı) başlıklı çalışmasında Ernst Bernheim, tarihin “metodik eleştirisi” (*methodische Kritik*) sayesinde bir bilim hâline geldiğini kaydeder. Zira, Bernheim ve çağdaşlarına göre tarih, ancak metodik eleştirisi/kritik yoluyla “hakikat”i kurgusal ve yanlış olandan ayırt edebilmiş ve onun hakkında sağlam bir kesinlik kazanabilmiştir (1889: 203).⁵

Bernheim ve çağdaşlarının 19. yüzyıl düşünce evreni ve bilim anlayışını yansıtan bu görüşleri bugün arkaik fikirlermiş gibi görünse de, tarihin akademik bir disipline dönüşme sürecine ilişkin oldukça önemli bir noktaya işaret eder. Bu nokta, Bernheim’in “metodik eleştirisi” olarak adlandırdığı, tarihsel bilgi üretimini 19. yüzyıldan önceki biçimlerinden farklılaştıran pratiktir. Söz konusu pratiğin, yani tarihçinin kaynaklarını eleştirel bir analizden sonra kullanmasının, dönemin tarihyazımında büyük bir yenilik olduğunu ve akademik tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynadığını söylemek mümkün. Öyle ki, modern tarihçiliği 19. yüzyıl öncesindeki tarih yazma biçimlerinden ayıran en önemli gelişmenin, tarihin birincil kaynaklara dayanılarak yazılmasının ve bu birincil kaynakların kritiğe/tenkide (ya da eleştirel tetkike) tabi tutulmasının norm hâline gelmesi olduğu konusunda bugün birçok tarihçi hemfikirdir.⁶

Bu noktayı biraz daha açmak gerekirse, tarih, şüphesiz, akademik bir disipline dönüşmeden önce de çeşitli tanıklık ve kaynaklardan faydalanılarak yazılıyordu. Dolayısıyla, tarihçiler 19. yüzyıl öncesinde de yazılı ve sözlü kaynaklardan, kroniklerden, vesikalardan ve çağdaşlarının ürettiği tarihsel metinlerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, bu dönemde tarih yazımında kaynak kullanımına ve kullanılan kaynakların niteliğine ilişkin herhangi bir norm veya prensip bulunmuyor; tarihçiler yazdıkları metinlerde sözlü geleneklere, rivayetlere ve sahihliği ve güvenilirliği sınanmamış belgelere başvuruyorlardı. 19. yüzyılda tarihçilik açısından yeni olan tarihin hangi kaynaklar üzerinden yazılacağı ve bu kaynakların kullanımında ne gibi tetkiklerin uygulanacağı konusunda bağlayıcı kuralların formüle edilmiş ve bunların akademik tarihçiliğin temel metodolojik ve meslekî prensipleri hâline gelmiş olmasıdır. Amacı geçmiş hakkında “objektif” bilgiye (ve dolayısıyla Bernheim’in “hakikat” olarak adlandırdığı şeye) ulaşmak olarak tanımlanan yeni tarih disiplini, Barthold Georg Niebuhr ve Leopold von Ranke gibi kurucularına göre, öncelikle, arşivlerde bulunan birincil kaynaklara ve bu birincil kaynakların eleştirel analizine dayanmalıydı. Zira, tarihçiler ancak bu birincil kaynaklar ve onların eleştirel analizi sayesinde “hakikat”i “kurgusal” ve “spekülatif” olandan ayırt edebilecekler, geçmiş hakkında olgusal bilgiye ulaşabilecekler ve Ranke’nin deyişiyle tarihi “gerçekte nasıl olduysa öyle” yazabileceklerdi (Ranke, 1824a: v-vi; Lambert, 2003: 44-46; Bos, 2012: 131-132).⁷

390

Eleştirel kaynak analizi, Niebuhr ve Ranke gibi isimler tarafından 19. yüzyılda sistematize edilip akademik tarihçiliğin temellerinden biri hâline getirilmişse de, söz konusu pratiğin kökleri erken Rönesans dönemine ve bu dönemde birbiriyle kesişen antikitecilik (*antiquarianism*), hukuk ve filoloji gibi alan ve uğraşlara uzanır. Bu bağlantıları kısaca açıklamak gerekirse, tarihsel metin, belge ve tanıklıklara karşı eleştirel bir bakış açısının belirmeye başlamasının ilk işaretleri 14. yüzyıl İtalyası’nda kendini gösterir. 14. yüzyılın ortalarından itibaren, daha önceki dönemlerin herhangi bir tarihsel metin veya tanıklığın sahihliğinden şüphe etmeyen yaklaşımı yavaş yavaş aşınmaya başlar.⁸ Bu aşınmanın arkasında, önce İtalya’da ardından Avrupa’nın diğer bölgelerinde canlanan Klasik dönem ve kültüre yönelik ilginin yattığı söylenebilir. Francesco Petrarca (1304-1374), Coluccio Salutati (1331-1406), Poggio Bracciolini (1380-1459) ve Flavio Biondo (1392-1483) gibi Rönesans hümanizminin kurucu ve erken temsilcileri olarak kabul edilen âlimler, hayranlık duydukları Antik Çağ bilgi dünyasını restore edebilmek için Eski Yunan ve Roma dönemlerine ait maddi ve edebî kalıntıları topluyor; Cicero, Livius ve Seneca gibi düşünür ve yazarların kayıp eserlerinden kalma parçaları bulup birleştirerek bu eserleri yeniden inşa etmeye çalışıyor ve bunları İtalyancaya tercüme ediyorlardı.⁹ Bu faaliyetleri sırasında, inceledikleri metinlerdeki kelime dağarcığı, cümle yapısı ve üslup gibi unsurların dönemden döneme değişiklik gösterdiğini fark ediyorlar ve bu da henüz adı konmamış bir anakronizm anlayışının doğmasına yol açıyordu.¹⁰ Herhangi bir metnin ancak belirli bir dönemde kullanılan kelimeler, ifade tarzı ve yazım biçimiyle kaleme alınabileceğine ilişkin bir kavrayışın yeşermeye başlaması, bazı belgelerin sahte olduğunun farkına varılmasında kilit rol oynayacaktı. Örneğin, Petrarca, Julius Caesar’a ait yazışmalardan hareketle, Caesar’a at-

fedilen Habsburg Bağışı adlı belgenin daha sonraki yüzyıllarda üretildiğini ortaya çıkaracak; dönemin bir başka hümanist âlimi Lorenzo Valla (1407-1457) ise Papalık Devleti'nin yasal dayanaklarından biri sayılan Constantine Bağışı'nın Roma imparatoru Constantine tarafından 4. yüzyılda verilmiş olamayacağını gösterecek ve belgenin sahte olduğunu ifşa edecekti (Grafton, 1990: 24-30; Findlen, 2002: 103; Connell, 2012: 350-354).

Yüzyıllar boyu sahiliklerinden kuşku duyulmamış bu gibi belgelerin düzmece olduklarının ortaya çıkartılması, dönemin tarihsel metin ve kayıtlara karşı şüpheli olmayan yaklaşımında ciddi sarsıntıya neden olmuş ve eleştirel bir perspektifin filizlenmesine zemin hazırlamıştır.¹¹ Tarihsel metin ve kayıtlara yaklaşımda meydana gelen bu değişimin ve belgelerin otantiklik ve sıhhatine yönelik yükselmeye başlayan kaygıların ilk sonuçlarından biri, herhangi bir tarihsel metnin en güvenilir versiyonunun nasıl belirleneceği sorusunun gündeme gelmesidir. Bu soruya cevaben, Valla'nın Angelo Poliziano (1454-1494) gibi takipçileri tarihsel metin, belge ve el yazmalarının en güvenilir versiyonlarının en eski nüshaları olduğunu ve bunlara daha sonraki dönemlerde yapılmış ilave ve değişikliklerin tespit edilip ayıklanması gerektiğini vurgulamışlardır. Dönemin Antik Çağ bilgi dünyasının restorasyonu arzusuyla da örtüşen bu yönelim, el yazmaları ve kayıtların ihtiva ettikleri sözcük/terim, üslup ve yapıya göre tarihlendirilmesi ve tasnifini beraberinde getirdiği için hem henüz rüşeym hâlindeki anakronizm anlayışının gelişmesini sağlayacak, hem de filoloji disiplininin temellerini atacaktır (Kelley, 1970a: 37-50; Kelley, 2012: 233-239). Bunun yanında, klasik metinlere yönelik ilgi kısa zamanda sikkeler, madalyalar, çömlek parçaları ve diğer maddi kalıntılara da yansiyacak ve bu kalıntıların antik döneme dair sunabileceği tamamlayıcı perspektiflere ilişkin bir farkındalık oluşacaktır. Böylece, başlıca uğraşı geçmişten kalan her türden kayıt ve objenin toplanması, sınıflandırılması ve koleksiyonu/muhafazası olan antikite meraklısı (*antiquarian*) figürü ortaya çıkacak ve bu figür eski eser ve nesnelerin tarihlendirilmesi, orijinalliklerinin sınanması ve bunlardaki sahteciliklerin saptanması gibi konularda ustalık kazanacaktı. Bu uğraş ve ustalıklar ise bir yandan ileride akademik tarihçiliğin temel yardımcı bilimlerini oluşturacak epigrafi, nümizmatik, sigilografi ve heraldik gibi alanların gelişmesine katkıda bulunacak, diğer yandan da tarihsel metin ve kayıtlara eleştirel bir perspektifle yaklaşılması gerektiği anlayışını güçlendirecekti.¹²

Söz konusu anlayışın güçlenmesinde rol oynayan bir diğer unsur, 15. yüzyılda İtalya'da doğan fakat daha ziyade 16. yüzyıl Fransası'nda etkili olacak hukuk hümanizmi (*legal humanism*) akımıdır. Rönesans hümanizminin hukuk alanındaki yansıması olan ve Lorenzo Valla, Andrea Alciato (1492-1550) ve François Baudouin (1520-1573) gibi âlimlerin çalışmalarıyla şekillenen bu akım, dönemin antikiteye yönelik ilgi ve hayranlığını paylaşıyor ve Roma hukukunu gerçek anlam ve uygulama biçimleriyle kavramayı amaçlıyordu. Roma kanunlarının Roma tarihinin ürünü olduğu fikrinden yola çıkan bu akımın temsilcileri, Roma hukukunun *glossator* ve *post-glossator*'lar adı verilen hukuk âlimlerinin yaptıkları gibi bağlamından kopartılmış emsaller üzerinden yorumlanmasıyla değil, Klasik dönemin diğer maddi ve kültürel öğeleriyle ilişkili biçimde ele alınmasıyla anlaşılabilceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla, onlara göre, Roma hukuku metinlerinin gerçek anlamlarına ulaşabilmek için yapılması gereken,

bu metinleri tarihsel bağlamları içinde incelemek ve mümkün olan en orijinal versiyonlarıyla yeniden oluşturmaktır. Bu bağlamaştırma ve restorasyon faaliyeti sırasında hukuk hümanistleri (*legal humanists*) kendilerinden önceki *glossator* ve *post-glossator*'ların Roma hukukunu farklı pratik ihtiyaçlara cevap verir hâle getirebilmek için *Corpus Iuris Civilis*'e düştükleri şerh ve yorumlardan arındırmaya, Roma hukuku metinlerinden çıkartılan kısımları tespit edip metne yeniden kazandırmaya ve bu metinlerin çoğaltılması sırasında yapılan hataları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu yoğun mesai neticesinde ise hem Roma hukukunu tarihsel bir perspektifle ele alıp hukuk ile tarih alanlarını birbirine yaklaştırmış ve bu iki alan arasındaki etkileşimin artmasını sağlamışlar ve hem de başta Roma ve Orta Çağ tarihi üzerine çalışanlar olmak üzere ileride tarihçiler tarafından da kullanılacak kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemlerini daha da geliştirmişlerdir.¹³

Hukuk ile tarih alanlarının birbirine yaklaşmasının tarihçiler açısından başka sonuçlar doğurduğunu da söylemek mümkün. Yukarıda belirtildiği gibi, hukuk hümanizmi akımının Roma kanunlarının ancak tarihsel bağlamları içinde anlaşılabilceği vurgusu, 16. yüzyılın ilk yarısından başlayarak giderek daha çok hukukçuyu Roma hukukunu tarihsel bir perspektifle ele almaya yöneltmiş, bu yönelim de hukuk tarihi çalışmalarının gelişmesine zemin hazırlamıştır. İlk olarak Fransa'da, 17. yüzyıl başlarından itibaren de Avrupa'nın diğer bölgelerinde kendisini gösteren hukuk tarihi araştırmaları, hukuk ile tarih arasında bir tür köprü oluşturmuş ve bu iki alanda faaliyet gösterenlerin birbirlerinin mesaisiyle daha yakından ilgilenmelerine vesile olmuştur. Hukuk ile tarih arasında işaret edilmeye çalışılan ilişkiye yönelik verilebilecek bir örnek, Jean Bodin (1530-1596) gibi hukuk teorisyenlerinin tarih yazarlarını geçmişe ilişkin güvenilir bilgiye ulaşabilmek için kroniklerdeki mucize ve efsaneleri dikkate almamaları, yazılı kaynakları hukukçu ve filologların yöntemleriyle incelemeleri ve bu kaynakları birbirleriyle karşılaştırarak ve üretildikleri zaman ve çıkarlarla ilişkilendirerek okumaları gibi hususlarda uyarıdır.¹⁴

Bu teorik uyarıların yanı sıra, hukukçuların tanık/kaynak güvenilirliği, kanıt/ispat mükellefiyeti ve dokümantasyon pratiği gibi bazı meslekî prensip ve uygulamalarını hukuk tarihi çalışmalarına taşınmaları ve bu çalışmaların tarihçiler tarafından giderek daha fazla kullanılması, benzer kaygı ve düşüncelerin onlar arasında da uyanmasını sağlamıştır. Böylece, "kanıt", "delil", "tanık/tanıklık" ve "orijinal ve destekleyici belgeler" gibi kavram ve referansları içeren bir terminoloji, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca tedricen tarihyazımına sirayet etmiştir. İki alan arasında kurulan ilişki tarihçilerin, hukukçulardan ilhamla, faydalandıkları kaynaklara daha hiyerarşik bir perspektifle yaklaşmalarına da yol açmış ve söz konusu perspektif tarihteki yazılı kaynakların diğer kaynak türlerine göre öne çıkmasında ve bu yazılı kaynakların da kendi içlerinde birincil kaynaklar ve türev anlatımlar şeklinde sınıflandırılmaya başlanmasında etkili olmuştur. Ayrıca, tarihyazımında kanıt bilinci ve dokümantasyon pratiğinin gelişmesine paralel olarak, giderek daha çok tarihçi yazdıklarını çeşitli kaynaklara dayandırdığını belirtmeye ve bu kaynakları da derkenar ve (sonraları) dipnotlarda göstermeye başlamıştır.¹⁵

Eleştirel kaynak analizi yöntemlerinin gelişiminde rol oynayan bir başka önemli grup Bollandistler ve Mauristler gibi dinî çevrelere mensup âlimlerdir. Heribert Rosweyde (1569-1629) ve Jean Bolland (1596-1665) adlı Cizvit âlimlerin çabalarıyla vücut bulan Bollandistler, erken Hristiyanlık ve Orta Çağ dönemleri azizlerinin biyografilerini yeniden inşa etmeyi amaçlayan bir topluluktur. Dönemin en popüler okuma (ve dinleme) materyallerinden biri olan bu tür, azizlerin hayatlarına ilişkin ayrıntılı bilgi vermekle birlikte, karakteristik olarak efsanevî ve mucizevî öğelerle doluydu. Hagiografik literatürü daha sağlam bir zemine çekmek isteyen Bollandistler, azizlerin hayatlarına dair mevcut kaynak ve anlatıları toplayıp, bunları eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirerek barındırdıkları hayali, çelişik ve efsanevî unsurlardan arındırmaya ve aziz biyografilerini yeniden yazmaya çalışıyorlardı (Knowles, 1958). Bollandistlerin 17. yüzyıl ortalarından bugüne yayınına devam eden *Acta Sanctorum*'un (Azizlerin Edimleri) ortaya çıkışıyla sonuçlanacak bu çabalarının yanı sıra, Jean Mabillon (1632-1707) gibi Maurist (ve dolayısıyla Benedikten) âlimler ise Avrupa'yı dolaşarak Hristiyanlık ve tarikatlarının tarihine dair bulabildikleri belge, el yazması ve koleksiyonları biraraya getirmekle meşgul oldular. Bu faaliyetlerinde, ulaştıkları kaynak ve kayıtların orijinalliklerini sınamak ve sahte olanları tespit edebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu çabalar, 1681 yılına gelindiğinde Mabillon'un çok sayıda Orta Çağ belge ve el yazmasının farklı yazı stilleri, mühürleri ve imzalarını analiz ederek kaleme aldığı *De re diplomatica* (Diplomatik Üzerine) adlı eserinde somutlaşacaktı (Knowles, 1959). Bu yöndeki çabaların o zamana kadarki en sistematik örneğini oluşturan Mabillon'un kitabı, uzun yıllar tarihsel dokümanların orijinalliklerinin sınaması ve tarihlendirilmesinde temel başvuru kaynağı olarak kullanılacak ve ileride akademik tarihçiliğin başlıca kritik/tenkit araçları hâline gelecek olan diplomatik ve paleografya alanlarının gelişimine önemli katkıda bulunacaktı.¹⁶

Mabillon'un tarihsel dokümanların orijinalliklerini sınamaya ve otantik belgeleri sahte-lerinden ayırt etmeye yönelik çabalarının dönemin epistemolojik tartışmalarıyla ilgili bir tarafı da olduğu belirtilmeli. *De re diplomatica*'nın yayımlandığı 17. yüzyıl sonları, Avrupa'da felsefi şüphecilik (*scepticism*) yükseldiği ve bununla bağlantılı olarak tarihsel bilginin niteliğine ilişkin sorgulamaların gündeme geldiği bir dönemdir. François de La Mothe Le Vayer (1588-1672) ve Pierre Bayle (1647-1706) gibi şüpheci düşünürlerin etkisiyle şekillenen tarihsel Pironizm (*historical Pyrrhonism*) akımı, geçmişten kalan belge ve kayıtların azlığı ve mevcut belge ve kayıtlarda da sık sık sahteciliklere rastlanmasından dolayı tarihsel bilginin "güvenilir" ve "kesin" addedilemeyeceğini vurgulamıştır. Paralel şekilde, René Descartes (1596-1650) ve Nicolas Malebranche (1638-1715) gibi düşünürler, tarihin hafızaya ve tetkiki mümkün olmayan tanıklıklara dayanması nedeniyle "hakikat"ı yansıtamayacağını ve tarihsel bilginin de matematik ve doğa bilimlerinin sunduğu kesinlik ve kanıtlanabilirliğe asla ulaşamayacağını ifade etmişlerdir. Geçmişe dair doğru, kesin ve kanıtlanabilir bilgiye erişmeyi mümkün görmeyen bu mütalaaların doğal uzantısı ise tarihin "güvenilir olmayan" bir alan sayılması gerektiği ve o güne kadar üretilmiş tüm tarihsel anlatıların şüpheli ve hatta kurmaca olduğu sonucudur.¹⁷

Mabillon'un kitabının çıktığı yıllarda Avrupa'da dolaşımda olan bu gibi görüşler, Klasik ve Hristiyan gelenekleri için temel teşkil edenler de dâhil olmak üzere, her türden tarihsel metnin (ve yazarının) otoritesini sarsmaktaydı. Mabillon ve diğer Maurist âlimlerin Hristiyanlık ve tarikatlarının tarihine dair belge toplama ve bunların orijinalliklerini sınamak için yöntem geliştirme çabaları, büyük ölçüde Pironist eleştirilerin etkisiyle, kurmaya çalıştıkları tarihsel anlatıyı kapsamlı ve güvenilir bir kanıt desteğiyle donatabilmeye yönelikti. Pironist eleştirilerin etkilerinin, Maurist âlimlerin söz konusu çabalarının ötesine de uzandığını belirtmek gerekir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren tarih yazarları giderek daha yoğun biçimde mesai ve faaliyetlerini Pironizmin eleştirilerine karşı savunma zorunluluğu hissettiler. Yazdıkları metinleri kurmaca/uydurma düzeyine indiren argümanları yanıtlamanın en kestirme yolu, geçmişe dair bilginin güvenilir olabileceğini iddia etmekten geçiyordu. Tarihçiler bu iddialarını güçlendirebilmek için yüzlerini o dönemde Avrupa'da gelişmekte olan hukuk tarihi çalışmalarına döndüler. Zira bu çalışmalar, yukarıda da işaret edildiği gibi, Pironist eleştirilere karşı ihtiyaç duydukları güvenilir kanıt, tanık, delil ve dokümantasyon gibi kavram ve pratikleri içeren bir terminolojiye sahipti ve bu terminolojinin tarihyazımına adaptasyonu geçmişe dair bilginin güvenilir ve kanıtlanabilir olduğunu iddia edilebilmeyi kolaylaştırıyordu. Tarihsel bilginin niteliği üzerine 18. yüzyıl boyunca devam edecek bu iddia ve karşı argümanları takiben tarih yazarları, geçmişe ilişkin daha güvenilir bilgiye nasıl ulaşabilecekleri konusunda ciddi bir arayışa gireceklerdi. Bu arayış sürecinde ise o zamana kadar başka alan ve uğraşların bünyesinde gelişmiş eleştirel kaynak analizi yöntemleri gündemlerine gelecek ve tarihyazımını büyük bir metodolojik atılımın eşğine getirecekti (Burke, 2012: 269-273; Matytsin, 2014).

Modern Tarihçiliğin Kurucu Bir Ögesi Olarak Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiği

Buraya kadar bahsi geçen alan, uğraş ve çevreler, erken modern dönemde belirgin sınırlarla birbirlerinden ayrılmıyorlardı, elbette. Bir antikite meraklısı aynı zamanda hukukla iştilig edebildiği gibi, bir Bollandist veya Maurist de pekâlâ bir antikite meraklısı olabiliyor ve çağdaşları tarafından da öyle görülebiliyordu. Birbiriyle keşişen bu alan ve uğraşların güvenilir kanıt anlayışı ve dokümantasyon pratiği gibi bazı düsturları tarihçiliğe doğrudan intikal edecekken; kaynak/metin analizi, doğrulaması ve restorasyonu gibi birtakım teknik yenilikleri ise önce filoloji tarafından kapsanacak ve bu alanın temel uygulamaları hâline gelecekti.¹⁸ Söz konusu durumun sebebi, Eski Yunan ve Roma kültür ve medeniyetlerini aydınlatmayı amaçlayan klasik filolojinin başlıca mesaisini, antik metinleri özgün versiyonlarına yakın biçimde yeniden inşa etmenin oluşturmasıydı. Başka bir deyişle, orijinal nüshaları kayıp Eski Yunan ve Roma dönemleri metinlerinin lisanî, edebî ve tarihî açılardan incelenebilmesi için öncelikle bunların yüzyıllar boyu elle çoğaltılmış kopyalarının kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemleriyle tetkik edilmesi, barındırdıkları farklılık, hata ve ilavelerin saptanması ve böylelikle özgün versiyonlarına ulaşılması gerekmekteydi. Bu gereklilikler, bilhassa, filolojik çalışmaların gözle

görülür ilerleme kaydettiği 18. yüzyıl Alman üniversitelerinde eleştirel kaynak/metin analizi yöntemlerinin hayli gelişmesini sağlamıştır. O kadar ki, yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dönemin önde gelen filologlarından Friedrich August Wolf (1759-1824) bu yöntemleri kullanarak önemli bir keşfe imza atmış ve *İlyada* ve *Odysseia*'da yer alan metinlerin tek bir şairin (yani Homeros'un) eseri olmadığını, farklı dönemlerde farklı ozanlar tarafından üretildiğini ve edebî bütünlüklerinin daha sonraları tesis edildiğini ortaya koymuştur.¹⁹

Yeni filizlenen filoloji disiplininin kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemlerinde kaydettiği çarpıcı gelişme, o sıralarda geçmişe ilişkin bilgiyi daha güvenilir hâle getirme yolları arayan ve filolojik çalışmaları yakından takip eden tarih yazarlarını derinden etkileyecekti. Zira bu yöntemler, 18. yüzyıl ortalarından itibaren anlatılarında üslup ve biçimden ziyade içeriği öne alan ve bu içeriği daha sınırlı yorum fakat daha fazla kanıt ve kaynakla kurma eğilimine girmiş tarih yazarlarına, “güvenilir” ve “kesin” tarihsel bilgi vaat etmekteydi. Kimi beşerî bilim tarihçilerinin “tarihyazımının filolojizasyonu” olarak adlandırdığı bu etkileşim sürecinde, tarih yazarları eleştirel kaynak analizi yöntemlerini tedricen kullanmaya başlamışlar, hatta bunların tederisi için 1770'lerde ilk defa üniversite bünyesinde bir filoloji semineri düzenlemişlerdir.²⁰ Diplomatik, paleografya ve heraldik gibi alanların tarihyazımı için önemine de dikkat çeken ve yayınlarıyla bu alanların gelişimine katkıda bulunan Johann Christoph Gatterer (1727-1799) tarafından Göttingen Üniversitesinde düzenlenen bu seminer zamanı için tekil bir deneme olarak kalmışsa da, benzer girişim ve çabalar çok geçmeden Wolf'tan ve dönemin diğer filologlarından etkilenen tarihçilerin çalışmalarıyla yaygınlaşacaktı.²¹

19. yüzyıl dönümünde bu tarihçilerin belki de en önde geleni olan Barthold Georg Niebuhr (1776-1831), Wolf'un Homeros destanlarını incelerken kullandığı eleştirel yöntemleri Roma tarihi araştırmalarına uygulamayı dener. Bu yöntemler sayesinde Niebuhr, mevcut anlatımların sağladığından daha güvenilir bir Roma tarihi yazılabileceğini düşünüyordu. Zira, Niebuhr'a göre söz konusu anlatımlar, bazıları Roma döneminden kalma kaynak ve metinlerin üzerine inşa edilmekle birlikte, yeni eleştirel metotlar temelinde oluşturulmadıkları için bu kaynak ve metinlerde bulunan hataları, çelişkileri ve kurgusallıkları tekrarlamakla maluldü. Oysa, Wolf'un eleştirel yöntemler kullanarak *İlyada* ve *Odysseia*'da yer alan metinlerin Homeros'a ait olmadığını göstermesine benzer şekilde, Roma tarihine ilişkin kaynaklardaki hatalar ve efsanevî unsurlar da tespit edilebilir, bunların daha sonraki dönemlerde yazılan tarihlerde neden olduğu çarpıklıklar görülebilir ve böylece Roma İmparatorluğu'nun tarihi daha “doğru” ve “güvenilir” bir biçimde yazılabildi (Reill, 1980; Ho-Keun, 2022).

Niebuhr'un bu saiklerle kaleme aldığı *Römische Geschichte* (Roma Tarihi) dönemin tarihçiliğinde oldukça önemli bir adımı temsil eder. Kitap, filolojide kullanılan eleştirel yöntemlerin ilk kez tarihsel bir çalışmaya kapsamlı şekilde uygulanması ve ilgilendiği konu üzerine mevcut anlatılara kategorik olarak şüpheli yaklaşmasıyla, o zamana kadarki tarih yazıcılığın dan ayrılıyor ve yeni bir tarihçilik anlayış ve pratiği vazediyordu.²² Bu anlayışa göre tarihçi, artık, ulaşabildiği vesika, yazma ve kronikleri çoğaltan ve bunlarda bulunan bilgileri derleyip tekrarlayan biri olmaktan çıkıyor, bunun yerine söz konusu kaynakları biçim ve içerik açısın-

dan sorgulayan ve anlatısını da bu sorgulama (ya da kritik veya tenkit) üzerinden kuran bir araştırmacıya dönüşüyordu. Tarihi tedricen ampirik bir araştırma alanına dönüştürme potansiyeli de taşıyan bu yeni anlayış ve metodolojiyi benimseyecekler arasında, Niebuhr'un kitabının ilk ciltlerinin yayımlandığı yıllarda klasik filoloji eğitimi alan genç Leopold Ranke de vardı.²³

Ranke'nin (1795-1886) kariyerinin erken evrelerinde filolojiyle tarih arasındaki geçişken bölgede konumlandığını söylemek yanlış olmaz. Leipzig Üniversitesindeki tahsili sırasında, Gottfried Hermann (1772-1848) gibi tanınmış filologların tedrisatından geçmiş, klasik metinleri eleştirel yöntemlerle tetkik etmeyi öğrenmiş ve birçok antik düşünür ve yazarla ilgilendikten sonra tezini Atinalı tarihçi Thukydides üzerine hazırlamaya karar vermişti (Gil, 2009: 384; Boldt, 2019: 17-18). İlk işaretleri tez konusu tercihinde de yansıyan Ranke'nin tarihe yönelişi, tam da aynı yıllarda yayımlanmaya başlayan Niebuhr'un *Römische Geschichte*'sinin yarattığı etkiyle daha da pekişecekti. Mezuniyetinin ardından tayin edildiği Frankfurt'taki lise (*gymnasium*) öğretmenliği sırasında, bir yandan Herodot, Thukydides ve Livius gibi Eski Yunan ve Roma tarih yazarları üzerine dersler verirken, diğer yandan da ilgi alanını Orta Çağ ve modern dönemlere doğru genişletmeye çalışıyor ve Niebuhr'un eserinden mülhem eleştirel perspektifle bu devirlere ait kaynak ve kronikleri okuyordu. Bizzat Niebuhr'la iletişim hâlinde sürdürdüğü bu mesainin neticesi, tarihçi olarak ün kazanmasını sağlayacak *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* (Latin ve Cermen Uluslarının Tarihleri, 1494'ten 1535'e) başlıklı kitabının 1824 yılında yayımlanmasıydı.²⁴

İtalyan Savaşları (1494-1559) döneminde Avrupa siyasetindeki güç dengesine ve modern devlet sisteminin doğuşuna odaklanan Ranke'nin bu ilk kitabını zamanın tarihçiliği açısından önemli kılan, konusundan ziyade metodolojik yaklaşımıdır. Niebuhr'un "eleştirel tarih" (*kritische Geschichte*) olarak nitelediği türün çarpıcı bir örneğini oluşturan kitabında Ranke, tarihçinin mevcut kaynaklara şüpheyle yaklaşması gerektiği düşüncesinden yola çıkıyor ve çalışmasının kayda değer bir kısmını konuyla ilgili kronik ve anlatıların eleştirel tetkikine ayırıyordu.²⁵ Özellikle kitabının "Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber" (Daha Yeni Tarih Yazarlarının Eleştirisi Üzerine) başlıklı zeylinde, hem Heinrich Leo (1799-1878) gibi çağdaş tarihçilerin çalışmalarını tartışıyor, hem de Francesco Guicciardini (1483-1540) ve Paolo Giovio (1483-1552) gibi erken modern dönem tarih yazarlarının eserlerini kaynak değerleri bakımından tenkide tabi tutuyordu. Bunu yaparken, tarih yazarlarının biyografilerini, siyasî yönelim ve sadakatlerinin eserlerine ne ölçüde yansıdığını ve diğer kaynak ve anlatılardan aldıkları kısımlarda tahrifat yapıp yapmadıklarını inceleyerek; konu üzerine mevcut kronik ve tarihlerin güvenilirliğini sorguluyordu. Bu sorgulama neticesinde, örneğin, Giovio'nun "tarafsız" ve "güvenilir" bir tarih yazarı olduğu sonucuna ulaşırken, Guicciardini'nin *Storia d'Italia*'sının (İtalya Tarihi) ciddi uydurma ve tahrifatlar içeren kusurlu bir eser olduğunu ve dolayısıyla herhangi bir kaynak değeri taşımadığını ortaya koyuyordu.²⁶

Ranke'nin o zamana kadar İtalya ve Avrupa tarihi için temel kaynak kabul edilen bir eseri hükümsüz kılması ve bu gibi anlatımlara dayanan çağdaş tarihsel çalışmaları geçersiz

hâle getirmesi, dönemin tarihçiliğinde büyük yankı uyandırmıştır. Bu yankılar sonucu, kitabının yayımlanmasının ardından Ranke, yüzyıl başlarında araştırma odaklı bir yükseköğretim kurumu olarak teşekkül etmiş prestijli Berlin Üniversitesinden iş teklifi alacaktı (Boldt, 2019: 41-42). Ranke'nin kariyerinde yarattığı bu sıçramanın yanında, kitap dönemin tarihçiliği açısından da önemli sonuçlar doğuracaktı. Bu sonuçlardan ilki, tarihçilerin çalışmalarında kullanacakları kaynak ve anlatılara kategorik olarak eleştirel perspektifle yaklaşımları gerektiğine ilişkindi. Guicciardini'nin *Storia d'Italia*'sı örneğinde görüldüğü gibi, geçmişteki tarih yazarlarının şahit oldukları veya aktardıkları olayları çarpıtmak için çok sayıda sebepleri vardı ve bu tanıklıklar eleştirel bir gözle ele alınmadıkları müddetçe okurlarını yanıltmaya meyyaldi. İkincisi, *Storia d'Italia* gibi anlatımlar çeşitli tahrifat ve uydurmalara açık olduklarına göre, çağdaş tarihçiler çalışmalarını bu tür eserlerden ziyade, herhangi bir menfaatten doğan müdahalelerden görece azade ve “tarafsızlığı” ve “güvenilirliği” hakkında daha az şüphe bulunan kaynaklara dayandırmalıydılar. Diplomatik raporlar, hukukî kayıtlar ve resmî yazışmalar gibi çoğunlukla devlet eliyle üretilen bu türden kaynaklara ulaşabilmek içinse tarihçiler, daha uygun biçimde arşiv araştırması yapmalı ve çalışmalarını esas olarak arşivlerden toplayacakları belgeler üzerine inşa etmeliydiler (Eskildsen, 2008).

Tarihçilerin çalışmalarını dayandırmaları gereken kaynakların niteliğine ilişkin bu görüşlerin, dönemin tarihçiliğinde oldukça önemli bir değişime işaret ettiğini belirtmek gerekir. Tarihsel Pironizmin 17. yüzyıl sonlarından itibaren yükselttiği eleştiriler, tarihçiler arasında kroniklerin güvenilirliğine dair şüphe uyandırmaya ve onları resmî yazışmalar ve hukukî kayıtlar gibi arşiv belgelerine yöneltmeye başlamışsa da, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde geçmiş hakkında en geçerli malumat kaynağının hâlâ anılar ve kronikler gibi anlatımlar olduğu düşüncesi hâkimdi. Ranke'nin yararlanmayı düşündüğü kronik ve anlatıları tenkide tabi tutması ve bunların büyük bölümünün barındırdıkları tahrifat, çarpıtma ve uydurmalar nedeniyle güvenilir olmadığını göstermesi, dönemin tarihçiliğinde arşiv kaynaklarına olan yönelimi kuvvetlendirecekti. Ranke de kariyerinin bundan sonraki bölümünde çalışmalarını Avrupa'nın çeşitli arşivlerinde uzun mesailer sonucu toplayacağı birincil kaynaklar üzerine inşa edecekti (Tucker, 2004: 73-77; Eskildsen, 2019: 257-261). Bununla birlikte, Ranke ve çağdaşlarına göre, söz konusu birincil kaynaklar da, daha sonraki dönemlerde kaydedilen tanıklıklar ve türev anlatımlar kadar olmasa bile, tahrifat, çarpıtma ve sahteciliklere açık oldukları için tarihçiler tarafından olduğu gibi doğru kabul edilmemeli ve tenkide tabi tutulmalıydılar. Dolayısıyla, bu kaynaklar da diğer kaynaklar gibi eleştirel perspektifle değerlendirilmeli; paleografya, diplomatik ve sigilografi gibi alanlar yardımıyla biçim ve içerikleri incelenip sahlilik ve güvenilirliklerinden emin olunmalı ve ihtiva ettikleri tahrifat, kişisel müdahale ve kurgusal öğeler ayıklandıktan sonra kullanılmalıydılar (Feldner, 2003: 13; Lorenz, 2009: 398-399; Daston, 2014: 32).

İlerleyen yıllarda Ranke ve çağdaşları tarafından tarihsel metin ve kayıtların dâhilî ve hâricî tüm unsurlarını çözümleyecek şekilde sistematize edilecek eleştirel kaynak analizi (*Quellenkritik, source criticism*), 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Avrupa'daki çoğu tarihçi tarafından tarihsel bilgi üretiminin zorunlu prosedürü olarak görülecek ve yeni tarih disiplininin te-

mel metodolojik ve meslekî prensibi hâline gelecekti. Zira, dönemin tarihçilerine göre eleştirel/kritik metotlar, birincil ve diğer kaynakları barındırdıkları hata, çarpıtma ve tarafsızlıklardan temizlemeyi sağlıyor ve böylece geçmişe ilişkin “objektif”, “kanıta dayalı” ve “güvenilir” bilgiye ulaşmayı mümkün kılarak, tarihi “sağın bilim” (*exact science*) mertebesine yükseltiyordu (Baár, 2011: 336; Bod, 2013: 251).²⁷ Metodoloji, objektivite ve bilim(sellik) arasında kurulan bu doğrudan ve büyük ölçüde doğa bilimlerinden mülhem korelasyon açısından eleştirel kaynak analizi, tarihi aynı zamanda kendine özgü ve (tıpkı diğer disiplinlerde olduğu gibi) *teknik* bir metodolojik avadanlık ve uzmanlıkla da donatıyordu. Merkezinde kritik/tenkit kavram ve pratiğinin bulunduğu söz konusu metodoloji ve metodolojik uzmanlık ise hem tarihin bağımsız bir disiplin olarak sunulabilmesine olanak tanıyor ve hem de bu disiplinin icracılarını artık “amatörler” olarak nitelenen diğer tarih yazarlarından ayırıyordu (Fuchs, 2002: 157; Warren, 2003: 30).²⁸

Sonuçta, 19. yüzyıl ortalarında, tarihin diğer disiplinler gibi özel bir uzmanlık gerektiren ve yalnızca bu uzmanlığı edinmiş kişilerce icra edilebilecek bir bilim olduğu düşüncesi Avrupa’da yaygınlık kazanacaktı. Bu düşüncenin doğal uzantısı, o zamana kadar amfi ve konferans salonlarında ders formatında sunulan yükseköğretimdeki tarih eğitiminin dönüşümü oldu. İlk kez Ranke tarafından Berlin Üniversitesinde düzenlenen ve 1848’den itibaren Almanca eğitim veren tüm üniversitelerde tarih öğrencileri için zorunlu hâle getirilen araştırma seminerinde, herhangi bir tarihsel konu ya da dönem üzerine ayrıntılı biçimde ders anlatılmıyor, fakat tarihsel bir anlatının nasıl inşa edileceği öğretiliyordu. Amfi yerine, hoca ile öğrenci arasında yakın iletişime imkân tanıyan küçük odalarda düzenlenen bu seminerlerde tarihçi adaylarına farklı kaynak türleri, bu kaynaklara nasıl ulaşacakları ve, hepsinden önemlisi, ulaştıkları kaynakları nasıl tenkide tabi tutacakları gösteriliyordu. Kısa sürede diğer Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki üniversiteler tarafından da benimsenen bu eğitim modeli, tarihsel kaynak ve metinlerin eleştirel analizi konusunda uzmanlaşmış yeni bir profesyonel tarihçiler topluluğunun oluşmasına yol açtı (Popkin, 2016: 77-78; Eskildsen, 2021). Bu tarihçiler, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yazdıkları çok sayıda tarih metodolojisi kitabında disiplinlerinin merkezine, tıpkı Bernheim’in *Lehrbuch der historischen Methode*’da yaptığı gibi, “metodik eleştiri”yi koyuyorlar ve ağırlıklı olarak eleştirel yöntemlerin tarih araştırmalarında nasıl kullanılacağını açıklıyorlardı.²⁹

Avrupa ve Kuzey Amerika’da tarihin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşma süreci tamamlanırken “metodik eleştiri”nin bu alanın temel taşı olduğu ve ona “bilim” niteliği kazandırdığı fikri artık tüm profesyonel tarihçiler tarafından paylaşılıyordu (Paul, 2012: 399-400; Jørgensen, 2012: 389). 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, akademik tarihçinin ayırt edici vasıflarının hepsi “kritik” kavramıyla ilişkiliydi: eleştirel perspektife sahip olma; belgelere, türev anlatımlara ve diğer çalışmalara kategorik olarak şüpheyle yaklaşma ve kaynakları tenkide tabi tutma uzmanlık ve becerisini edinmiş olma. Yüzyıl dönümünde tarih disiplini “kritik” kavramıyla o denli özdeşleşmişti ki, onu 19. yüzyıl öncesindeki tarih yazıcılığından ve

çağdaşı amatör tarihçilikten ayırmak için sık sık “eleştirel tarihçilik” (*critical historiography*) ve “yeni eleştirel tarih bilimi” (*new critical historical scholarship/science*) ifadelerine başvuruluyordu.³⁰

Sonuç

Akademik tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynayan kritik (tenkit) kavram ve pratiği, kökleri erken Rönesans dönemine uzanan uzun bir geçmişe sahiptir. Birbiriyle ilintili bir dizi ilmi alan ve uğraşın farklı ajandalarla tarihsel eser ve kayıtların orijinalliklerini sınamaya ve bunları barındırdıkları tahrifat ve kurgusal unsurlardan arındırmaya yönelik çabalarıyla vücut bulan eleştirel kaynak/metin analizi yöntemleri, tarihçilerin bu alanlarla teması ve geçmişe ilişkin bilgiyi daha güvenilir ve kesin kılma arayışlarının etkisiyle tarihyazımına sirayet etmiştir. Eleştirel yöntemlerin, 19. yüzyılın başlarından itibaren başta Niebuhr ve Ranke olmak üzere tarihçiler tarafından giderek daha yoğun ve sistematik biçimde kullanılması, tarihyazımında kapsamlı bir dönüşüme neden olmuştur. Söz konusu dönüşümün başlıca iki kalemi, tarihçilerin kaynaklarını kritiğe/tenkide tabi tutarak kullanmaları gerektiği anlayışının pekişmesi ve tarihsel çalışmaların öncelikli olarak odaklandıkları olay ve dönemlerin doğrudan gözlemcileri tarafından üretilmiş birincil kaynaklar üzerine inşa edilmeye başlanmasıdır. Modern tarihçiliğin temel metodolojik prensiplerini de oluşturan bu iki kalemin yanı sıra, 19. yüzyılda tarihyazımında meydana gelen diğer önemli değişiklikler, yükseköğretimdeki tarih eğitiminin dönüşümü ve tarihin giderek üniversite merkezli bir disiplin niteliği alması, arşivin tarihsel araştırmanın icra edildiği başlıca mekân hâline gelmesi ve tarihçilerin diğer kaynaklar gibi birbirlerinin çalışmalarına da eleştirel perspektifle yaklaşmaya başlamaları sonucu literatür incelemesi/değerlendirmesi ve kitap kritiği (*book review*) gibi pratiklerin tarihyazımına yerleşmesi olarak özetlenebilir. Tarihçiliği ampirik olarak temellendirmeyi, eleştirel biçimde tetkik etmeyi ve tarafsız şekilde yazmayı gerektiren bir faaliyet olarak kodlayan bu değişiklik ve dönüşümlerin her biri, makale boyunca işaret edilmeye çalışıldığı gibi, kritik/tenkit kavram ve pratiğinin tarihçiliğin merkezî unsuru hâline gelmesiyle yakından ilişkilidir.

- 1 Söz konusu birikimi oluşturan çalışmalar İngilizce ve Türkçe literatüre yayılmış durumdadır. Bu çalışmalara bazı örnekler için bkz. (Neumann, 2002; Ersanlı, 2003; Özel, 2009; Özcan, 2011; Kafadar ve Karateke, 2011; Karateke, 2013; Ergut, 2015; Toksöz, 2016; Dağlı, 2021; Sönmez, 2021; Sönmez, 2022a; Sönmez, 2022b; Sönmez, 2024).
- 2 Bu başlıklar üzerine Türkçe literatürde yakın zamanda yapılmış önemli bir katkı için bkz. (Ergut, 2021).
- 3 Makale boyunca işaret edileceği üzere diplomatik, paleografya (ve sigilografi, epigrafi ve nümizmatik) gibi alanlar, kritik (tenkit) kavram ve pratiğiyle yakından ilişkili ve onun modern tarihçiliğin merkezî unsuru hâline gelmesine katkıda bulunmuş alanlardır. Bununla birlikte, kritik (tenkit) söz konusu alanlardan farklı bir tarihsel gelişim süreci ve içeriğe sahip, bu alanları önemli araçları olarak gören ve bu alanlara indirgenemeyecek bir kavram ve pratiktir. Bu kavram ve pratiği “tetkik” ve/veya “değerlendirme” şeklinde okuyan ve onun özünü oluşturan eleştirel perspektifi göz ardı eden eğilim ise tarih metodolojisi çalışmalarında “belgelerin tetkiki” ve “belgelerin değerlendirilmesi” gibi başlıklarda kendisini gösterir.

- 4 Bu durumun belki de en önemli istisnası Marc Bloch'un *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği) kitabındaki kritik kavram ve pratiğine ayrılmış "La Critique" bölümü ve bu bölümde söz konusu kavram/pratiğin kısa bir tarihçesini oluşturmaya çalıştığı "Esquisse d'une histoire de la méthode critique" (Eleştirel Yöntemin Tarihçesi Taslağı) alt başlığıdır. Bloch'un genişletmeye fırsat bulamadığı bu taslağın yanı sıra bahsedilmesi gereken bir diğer çalışma, Léon-Ernest Halkin'in *Eléments de critique historique* (Tarih Tenkidinin Unsurları) kitabıdır. Halkin'in kitabı kritik kavramının tarih disiplindeki merkezî konumunu vurgulamasına rağmen, bu kavram ve pratiğin ortaya çıkış ve gelişim süreçleriyle ilgilenmez, daha ziyade tarih tenkidinin nasıl yapılması gerektiğini açıklamayı amaçlar. Bu iki kitap haricinde, kritik kavram ve pratiğinin ortaya çıkış ve gelişimine farklı alanların yaptığı katkılara dair Türkçe dışı literatürlerde bol miktarda dolaylı değini bulunmaktadır; bu çalışmalara makale boyunca işaret edeceğim. Bloch'un kitabının ilgili kısmı ve Halkin'in çalışmasının Türkçe tercümesi için bkz. (Bloch, 1993: 119-126; Halkin, 1989).
- 5 Bernheim'in kitabından birkaç yıl sonra Fransa'da yayımlanan *Introduction aux études historiques*'te (Tarih Tetkiklerine Giriş) de Charles V. Langlois ve Charles Seignobos kritik kavram ve pratiği için benzer ifadeler kullanır; bkz. (Langlois ve Seignobos, 1898: 49). Bernheim'in kritik kavramı üzerine görüşlerinin dönemin tarihçileri tarafından yaygın şekilde paylaşıldığına ilişkin bkz. (Torstendahl, 2003: 305-331). Bu görüşlerin takip eden dönemlerde de tarihçiler tarafından benimsendiğine dair bkz. (Halkin, 1989: 3-4, 16, 34).
- 6 Bazı örnekler için bkz. (Fuchs, 2002: 149; Iggers, 2002: 228; Burrow, 2007: iv; Paul, 2012: 401).
- 7 Bu noktada, akademik tarihçiliğin "hakikat"ın "kurgusal" olandan ayırt edilebileceğine ve tarihin nesnel biçimde yazılabileceğine yönelik güçlü inancının, 20. yüzyılın ikinci yarısında ciddi itirazlara hedef olduğunu ve bu konuda önemli bir tartışma ve literatürün vücut bulduğunu belirtmek gerekir. Roland Barthes ve Hayden White gibi isimlerin, tarihsel çalışmaların edebî karakterine ve barındırdıkları kurgusal unsurlara dikkat çekmeleriyle olgunlaşan bu itirazlar, çok kabaca, tarihçilerin öne çıkardıkları olaylar, bunlar arasında kurdukları ilişkiler ve başvurdukları dil ve anlatı biçimleriyle geçmiş aynı zamanda kurguladıklarını vurgulamış ve dolayısıyla tarihin "gerçekte nasıl olduysa öyle" yazılabileceğine ilişkin kabullerin ciddi şekilde sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Barthes, 1967; White, 1973; White, 1978; Crane, 2002; Passmore, 2003; Maza, 2017: 199-219).
- 8 14. yüzyıl öncesinde tarihsel metin, belge ve tanıklıkların otantikliğinden şüphe edilmemesini Peter Burke, daha ziyade, Orta Çağ tarih anlayışında "kanıt bilinci"nin gelişmemiş olmasına bağlarken (1969: 7, 19-20); Chantal Grell bu dönemde bir metin ya da belgenin otantikliğinin, dinî veya dünyevî bir otorite tarafından onaylanmasıyla garanti altına alındığı düşüncesiyle açıklar. Grell, 14. yüzyıl öncesinde, piskopos, papa, prens veya imparator gibi bir otorite (*authority*) tarafından onaylanmış bir belgenin, tanımı gereği otantik (*authentic*) ve dolayısıyla güvenilir olduğunun düşünüldüğünü ifade eder (2012: 390-391).
- 9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Burke, 1969: 23-25; Kelley, 1998: 203-204; Bod, 2013: 143-144).
- 10 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Breisach, 1994: 161-162; Burke, 2012: 269-270).
- 11 Elbette söz konusu ifşalar ve tarihsel metin ve kayıtlara yönelik eleştirel bir yaklaşımın yeşermeye başlaması, bu ve takip eden dönemlerde sahte belge üretiminin devam etmediği anlamına gelmez. Bunlara çok sayıda örnek için bkz. (Grafton, 1990: 32-34; Burke, 2012: 262-270).
- 12 Antikitecilik ile tarih arasındaki ilişkinin artık klasik hâline gelmiş bir analizi için bkz. (Momigliano, 1950). Bu konuda yakın tarihlî iki önemli çalışma için bkz. (Miller, 2012; Eskildsen, 2015).
- 13 Hukuk hümanizmi hakkında bkz. (Kelley, 1966; Kelley, 1970b; Padoa-Schioppa, 2017: 258-272).
- 14 Bodin, sözü edilen görüşlerini 1566 tarihli *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Tarihin Kolay Kavranması için Yöntem) başlıklı eserinde ifade etmiştir. İngilizce çevirisi için bkz. (Bodin, 1945). Bu konuda ayrıca bkz. (Ranum, 1980: 76-90; Lorenz, 2009: 396-397).
- 15 Hukuk ile tarih alanları arasındaki ilişkiye dair ilk zikredilmesi gereken Donald R. Kelley'in klasikleşmiş çalışmalarıdır; bkz. (Kelley, 1970a; Kelley, 1984). Bu konuda ayrıca bkz. (Ginzburg, 1991; Findlen, 2002: 112-116).
- 16 Mabillon'un eserinden sonra paleografya ve diplomatik alanlarının gelişimine katkıda bulunan bazı âlimler ve önemli çalışmaları şunlardır: Paleografya tabirini ilk defa kullanan ve 1708'de *Palaeographia Graeca* (Grek Paleografyası) başlıklı eseri yayımlayan Bernard de Montfaucon (1655-1741), Mabillon ve Montfaucon gibi Benedikten tarikatına mensup René-Prosper Tassin (1697-1777) ile Charles-François Toussaint'in (1700-1754) birlikte kaleme aldıkları *Nouveau Traité de Diplomatique* (Diplomatik Üzerine Yeni İnceleme), Thomas Madox'un (1666-1727) 1702'de yayımladığı 1066 ile 1547 yılları arasında İngiltere'de düzenlenmiş çeşitli berat ve belgelerin derlemesi niteliğindeki *Formulare Anglicanum* (İngiliz Formülleri), Scipione Maffei (1675-1755) tarafından 1727'de yayımlanan *Istoria Diplomatica* (Diplomatik Tarihi) ve Johann Christoph Gatterer'in (1727-1799) 1765'te Göttingen'de yayımladığı *Elementa Artis Diplomaticae Universalis* (Evensel Diplomatik Sanatının Unsurları). Paleografya ve diplomatik alanlarının 19.

- yüzyıldaki gelişiminde ise bu dönemde kurulmaya başlanan merkezî devlet arşivleri ve bu arşivlere personel yetiştirmek amacıyla tesis edilen l'École des Chartes (Belgeler Okulu) gibi kurumların belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Duranti, 1998; Verschaffel, 2012).
- 17 Bu görüşler ve tarihsel Pironizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Burke, 1998; Matytsin, 2015).
- 18 Şüphesiz, filoloji de 18. yüzyılın ikinci yarısından önce söz konusu alan ve uğraşlardan keskin sınırlarla ayrılan bir disiplin değildi. Bu konuda bkz. (Kelley, 1970a: 37-43, 99; Bod, 2013: 143-147).
- 19 Wolf'un bu görüşleri ortaya koyduğu çalışması 1795 tarihli *Prolegomena ad Homerum*'dur (Homeros'a Medhal). İngilizce çevirisi için bkz. (Wolf, 1985). Wolf'un Homeros ve *Ilyada ve Odysseia* üzerine tezleri sonraki dönemlerde tartışmaya açılacaktır. Wolf'un eserinin etkisi ve daha sonraki dönemlerdeki tartışmalar hakkında bkz. (Grafton, 1981; Leventhal, 1986; Baertschi, 2014).
- 20 "Tarihyazımının filolojizasyonu" ifadesi için bkz. (Bod, 2013: 250, 278, 348). Bu konuda ayrıca bkz. (Breisach, 1994: 202-220; Tucker, 2004: 68-71; Matytsin, 2015: 258-259).
- 21 Gatterer'in söz konusu alanlardaki çalışmalarına bir örnek, 1765'te yayımladığı *Elementa Artis Diplomaticae Universalis* (Evrensel Diplomatik Sanatının Unsurları) başlıklı kitabıdır; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Iggers, 2011: 45-46; Araújo, 2022).
- 22 Niebuhr'un üç cilt hacmindeki kitabı için bkz. (Niebuhr, 1881-1832). Bu konuda ayrıca bkz. (Berger, 2011: 26; Stuchey, 2011: 169).
- 23 Niebuhr'un *Römische Geschichte*'sinin Ranke'yi derinden etkilediği birçok çalışmada kaydedilir; bir örnek için bkz. (Boldt, 2019: 24).
- 24 Ranke'nin kitabı için bkz. (1824a). Ranke ile Niebuhr arasındaki mektuplaşmalara bir örnek için bkz. (Braw, 2007: 45). Bu konuda ayrıca bkz. (Iggers, 2011: 42; Boldt, 2019: 29-30).
- 25 "Eleştirel tarih" (*Kritische Geschichte*) ifadesini Niebuhr'dan aktaran (Ho-Keun, 2022: 156).
- 26 Ranke'nin müstakil olarak da basılan kitabının zeyli için bkz. (1824b). Bu konuda ayrıca bkz. (Eskildsen, 2019).
- 27 Bu anlayışın eleştirisi için 7 numaralı dipnota bakılabilir.
- 28 Yeri gelmişken, bu metodolojinin resmî yazışmalar, hukukî kayıtlar ve diplomatik raporlar gibi kaynakları öncelemesi nedeniyle, akademik tarihçiliğin uzunca bir süre siyasî tarihe odaklanmasını besleyen bir yanı da olduğu belirtilmeli. Tarihyazımında sosyal, kültürel ve iktisadî süreçlerin ihmaline yol açan bu dar odak, 19. yüzyıl sonlarından itibaren giderek daha fazla tarihçi tarafından eleştirilecek ve 20. yüzyıl ortalarında akademik tarihçilikteki hâkim konumunu kaybedecektir. Akademik tarihçiliğin kapsam ve odağının siyasî, askerî ve diplomatik tarihin ötesine uzanması gerektiğini vurgulayan bu eleştiriler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Iggers, 2005: 31-94; Fuchs, 2011: 59-75; Raphael, 2011: 97-112; Woolf, 2019: 190-251).
- 29 Tıpkı Bernheim'in kitabı gibi, Langlois ile Seignobos'un birlikte yazdıkları *Introduction aux études historiques*'in (Tarih Tetkiklerine Giriş) büyük bölümü de "tenkit" bahsine ayrılmıştı; bkz. (Langlois ve Seignobos, 1898: 51-179).
- 30 Bazı örnekler için bkz. (Breisach, 1994: 233, 290, 403; Kelley, 2003: 117-118; Warland, 2010: 41-42; Paul, 2011: 228).

Kaynakça

- Araújo, A. M. (2022). Johann Christoph Gatterer's works on diplomacy and the reproduction of documentary evidence for eighteenth-century historical research. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV, Historia Moderna*, 35, 129–155.
- Baár, M. (2011). East-Central European historical writing. In S. Macintyre, J. Maignushca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 326–348). Oxford University Press.
- Baertschi, A. M. (2014). "Big science" in classics in the nineteenth century and the academicization of antiquity. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), *The making of the humanities: Vol. 3. The modern humanities* (pp. 233–249). Amsterdam University Press.
- Barthes, R. (1967). *Le discours de l'histoire*. *Information sur les Sciences Sociales*, 6(4), 65–75.

- Berger, S. (2011). The invention of European national traditions in European Romanticism. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 19–40). Oxford University Press.
- Bernheim, E. (1889). *Lehrbuch der historischen Methode*. Duncker & Humblot.
- Bloch, M. (1993). *Apologie pour l’histoire ou métier d’historien*. Armand Colin.
- Bod, R. (2013). *A new history of the humanities: The search for principles and patterns from antiquity to the present*. Oxford University Press.
- Bodin, J. (1945). *Method for the easy comprehension of history* (B. Reynolds, Trans.). Columbia University Press.
- Boldt, A. D. (2019). *Leopold von Ranke: A biography*. Routledge.
- Bos, J. (2012). Nineteenth-century historicism and its predecessors: Historical experience, historical ontology and historical method. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), *The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines* (pp. 131–147). Amsterdam University Press.
- Breisach, E. (1994). *Historiography: Ancient, medieval, and modern*. University of Chicago Press.
- Braw, J. D. (2007). Vision as revision: Ranke and the beginning of modern history. *History and Theory*, 46(4), 45–60.
- Burke, P. (1969). The renaissance sense of the past. Edward Arnold.
- Burke, P. (1998). Two crises of historical consciousness. *Storia della Storiografia*, 33, 3–16.
- Burke, P. (2012). History, myth, and fiction: Doubts and debates. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800* (pp. 261–281). Oxford University Press.
- Burrow, J. (2007). *A history of histories: Epics, chronicles, romances and inquiries from Herodotus and Thucydides to the twentieth century*. Allen Lane.
- Crane, S. A. (2002). Language, literary studies, and historical thought. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), *A companion to Western historical thought* (pp. 319–336). Blackwell.
- Connell, W. J. (2012). Italian Renaissance historical narrative. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800* (pp. 347–363). Oxford University Press.
- Dağlı, M. (2021). İmparatorluğun sorunları: Osmanlı tarihçiliği ve tarihsel sosyoloji. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 51, 7–58.
- Daston, L. (2014). Objectivity and impartiality: Epistemic virtues in the humanities. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), *The making of the humanities: Vol. 3. The modern humanities* (pp. 27–41). Amsterdam University Press.
- Duranti, L. (1998). *Diplomatics: New uses for an old science*. Scarecrow Press.
- Ergut, F. (2015). Institutionalization of history in the Ottoman Empire. *Turkish Studies*, 16(2), 216–239.
- Ergut, F. (2021). *Tarihin hakikatleri*. İletişim Yayınları.
- Ersanlı, B. (2003). İktidar ve tarih: Türkiye’de “resmî tarih” tezinin oluşumu (1929–1937). İletişim Yayınları.
- Eskildsen, K. R. (2008). Leopold Ranke’s archival turn: Location and evidence in modern historiography. *Modern Intellectual History*, 5(3), 425–453.

- Eskildsen, K. R. (2015). Relics of the past: Antiquarianism and archival authority in Enlightenment Germany. *Storia della Storiografia*, 68(2), 69–81.
- Eskildsen, K. R. (2019). Leopold von Ranke (1795–1886): Criticizing an early modern historian. *History of Humanities*, 4(2), 257–262.
- Eskildsen, K. R. (2021). Virtues of history: Exercises, seminars, and the emergence of the German historical discipline, 1830–1900. In K. Chang & A. Rocke (Eds.), *A global history of research education: Disciplines, institutions, and nations 1840–1950* (History of Universities, Vol. 34, No. 1, pp. 27–40). Oxford University Press.
- Feldner, H. (2003). The new scientificity in historical writing around 1800. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), *Writing history: Theory and practice* (pp. 3–22). Hodder Arnold.
- Findlen, P. (2002). Historical thought in the Renaissance. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), *A companion to Western historical thought* (pp. 99–120). Blackwell.
- Fuchs, E. (2002). Conceptions of scientific history in the nineteenth-century West. In Q. Wang & G. G. Iggers (Eds.), *Turning points in historiography: A cross-cultural perspective* (pp. 141–161). University of Rochester Press.
- Fuchs, E. (2011). Contemporary alternatives to German historicism in the nineteenth century. In S. Macintyre, J. Manguerra, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 59–77). Oxford University Press.
- Gil, T. (2009). Leopold Ranke. In A. Tucker (Ed.), *A companion to the philosophy of history and historiography* (pp. 383–392). Blackwell.
- Ginzburg, C. (1991). Checking the evidence: The judge and the historian. *Critical Inquiry*, 18, 79–92.
- Grafton, A. (1981). Prolegomena to Friedrich August Wolf. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 44, 101–129.
- Grafton, A. (1990). *Forgers and critics: Creativity and duplicity in Western scholarship*. Collins & Brown.
- Grell, C. (2012). History and historians in France, from the great Italian wars to the death of Louis XIV. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800* (pp. 384–405). Oxford University Press.
- Halkin, L. E. (1989). Tarih tenkidinin unsurları (B. Yediyıldız, Çev.). *Türk Tarih Kurumu*.
- Ho-Keun, C. (2022). The birth of modern historiography and B. G. Niebuhr. In Q. E. Wang, M. Okamoto, & L. Li (Eds.), *Western historiography in Asia: Circulation, critique and comparison* (pp. 151–177). De Gruyter.
- Iggers, G. G. (2002). The professionalization of historical studies and the guiding assumptions of modern historical thought. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), *A companion to Western historical thought* (pp. 225–242). Blackwell.
- Iggers, G. G. (2005). *Historiography in the twentieth century: From scientific objectivity to the postmodern challenge*. Wesleyan University Press.
- Iggers, G. G. (2011). The intellectual foundations of nineteenth-century “scientific” history: The German model. In S. Macintyre, J. Manguerra, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 41–58). Oxford University Press.

- Jørgensen, C. M. (2012). Humboldt in Copenhagen: Discipline formation in the humanities at the University of Copenhagen in the nineteenth century. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), *The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines* (pp. 377–395). Amsterdam University Press.
- Kafadar, C., & Karateke, H. T. (2011). Late Ottoman and early Republican Turkish historical writing. In S. Macintyre, J. Manguerra, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 559–577). Oxford University Press.
- Karateke, H. T. (2013). The challenge of periodization: New patterns in nineteenth-century Ottoman historiography. In E. Çıpa & E. Fetvacı (Eds.), *Writing history at the Ottoman court: Editing the past, fashioning the future* (pp. 129–154). Indiana University Press.
- Kelley, D. R. (1966). Legal humanism and the sense of history. *Studies in the Renaissance*, 13, 184–199.
- Kelley, D. R. (1970a). *Foundations of modern historical scholarship: Language, law, and history in the French Renaissance*. Columbia University Press.
- Kelley, D. R. (1970b). The rise of legal history in the Renaissance. *History and Theory*, 9(2), 174–194.
- Kelley, D. R. (1984). *Historians and the law in postrevolutionary France*. Princeton University Press.
- Kelley, D. R. (1998). *Faces of history: Historical inquiry from Herodotus to Herder*. Yale University Press.
- Kelley, D. R. (2003). *Fortunes of history: Historical inquiry from Herder to Huizinga*. Yale University Press.
- Kelley, D. R. (2012). Philology and history. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800* (pp. 233–243). Oxford University Press.
- Knowles, M. D. (1958). Great historical enterprises I: The Bollandists. *Transactions of the Royal Historical Society*, 8, 147–166.
- Knowles, M. D. (1959). Great historical enterprises II: The Maurists. *Transactions of the Royal Historical Society*, 9, 169–187.
- Lambert, P. (2003). The professionalization and institutionalization of history. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), *Writing history: Theory and practice* (pp. 42–60). Hodder Arnold.
- Langlois, C. V., & Seignobos, C. (1898). *Introduction aux études historiques*. Hachette.
- Leventhal, R. S. (1986). The emergence of philological discourse in the German states, 1770–1810. *Isis*, 77(2), 243–260.
- Lorenz, C. (2009). Scientific historiography. In A. Tucker (Ed.), *A companion to the philosophy of history and historiography* (pp. 393–403). Blackwell.
- Matytsin, A. M. (2014). Pyrrhonism or academic skepticism? Friedrich Wilhelm Bierling’s “reasonable doubt” in the *Commentatio de Pyrrhonismo Historico* (1724). *Sképsis*, 7(10), 128–140.
- Matytsin, A. M. (2015). Historical Pyrrhonism and historical certainty in the early Enlightenment. In E. Argand, N. Yadari, S. Charles, & G. Paganini (Eds.), *Pour et contre le scepticisme: Théories et pratiques de l’Antiquité aux Lumières* (pp. 243–259). Honoré Champion.
- Maza, S. (2017). *Thinking about history*. University of Chicago Press.
- Miller, P. N. (2012). Major trends in European antiquarianism, Petrarch to Peiresc. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800* (pp. 244–260). Oxford University Press.

- Momigliano, A. (1950). Ancient history and the antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13(3–4), 285–315.
- Neumann, C. K. (2002). Bad times and better self: Definitions of identity and strategies for development in late Ottoman historiography (1850–1900). In F. Adanır & S. Faroqhi (Eds.), *The Ottomans and the Balkans: A discussion of historiography* (pp. 57–78). Brill.
- Niebuhr, B. G. (1811–1832). *Römische Geschichte*. Verlag.
- Özcan, A. (2011). Türkiye’de popüler tarihçilik, 1908–1960. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Özel, O. (2009). *Dün sancısı: Türkiye’de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik*. Kitap Yayınevi.
- Padoa-Schioppa, A. (2017). *A history of law in Europe: From the early Middle Ages to the twentieth century*. Cambridge University Press.
- Passmore, K. (2003). Poststructuralism and history. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), *Writing history: Theory and practice* (pp. 118–140). Hodder Arnold.
- Paul, H. (2012a). Fathers of history: Genealogies of the historical discipline—Introduction. *Storia della Storiografia*, 59–60, 224–230.
- Paul, H. (2012b). The scholarly self: Ideals of intellectual virtue in nineteenth-century Leiden. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), *The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines* (pp. 397–411). Amsterdam University Press.
- Popkin, J. D. (2016). *From Herodotus to H-Net: The story of historiography*. Oxford University Press.
- Ranke, L. (1824a). *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*. G. Reimer.
- Ranke, L. (1824b). *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*. G. Reimer.
- Ranum, O. (1980). *Artisans of glory: Writers and historical thought in seventeenth-century France*. University of North Carolina Press.
- Raphael, L. (2011). “Experiments in modernization”: Social and economic history in Europe and the United States, 1880–1940. In S. Macintyre, J. Maignushca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 97–114). Oxford University Press.
- Reill, P. H. (1980). Barthold Georg Niebuhr and the Enlightenment tradition. *German Studies Review*, 3(1), 9–26.
- Sönmez, E. (2021). A past to be forgotten? Writing Ottoman history in early Republican Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 48(4), 753–769.
- Sönmez, E. (2022a). Historical writing in the nineteenth-century Ottoman Empire: Expansion, Islamization, and nationalization (1839–1908). *Turkish Historical Review*, 13(1–2), 42–66.
- Sönmez, E. (2022b). *Annales Okulu ve Türkiye’de tarihyazımı: Annales Okulunun Türkiye’deki tarihyazımına etkisi (başlangıçtan 1980’e)*. Fol Kitap.
- Sönmez, E. (2024). Clio between revolution and collapse: The making of the historical discipline in the late Ottoman Empire. *Modern Intellectual History*, 21(1), 81–102.
- Stuchtey, B. (2011). German historical writing. In S. Macintyre, J. Maignushca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945* (pp. 161–183). Oxford University Press.
- Toksöz, M. (2016). Turkish Marxist historiography: A story of denationalization. In Q. Wang & G. G. Iggers (Eds.), *Marxist historiographies: A global perspective* (pp. 127–141). Routledge.

- Torstendahl, R. (2003). Fact, truth, and text: The quest for a firm basis for historical knowledge around 1900. *History and Theory*, 42(3), 305–331.
- Tucker, A. (2004). *Our knowledge of the past: A philosophy of historiography*. Cambridge University Press.
- Verschaffel, T. (2012). “Something more than a storage warehouse”: The creation of national archives. In I. Porciani & J. Tollebeek (Eds.), *Setting the standards: Institutions, networks and communities of national historiography* (pp. 29–46). Palgrave Macmillan.
- Warland, G. (2010). Towards professional history in Belgium and France: “L’*école de la méthode*” and “l’*école de la citoyenneté*”. *Leidschrift*, 25(1), 33–53.
- Warren, J. (2003). Rankean tradition in British historiography, 1840 to 1950. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), *Writing history: Theory and practice* (pp. 23–41). Hodder Arnold.
- White, H. (1973). *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*. Johns Hopkins University Press.
- White, H. (1978). *Tropics of discourse: Essays in cultural criticism*. Johns Hopkins University Press.
- Wolf, F. A. (1985). *Prolegomena to Homer* (A. Grafton, G. W. Most, & J. E. G. Zetzel, Trans.). Princeton University Press.
- Woolf, D. (2019). *A concise history of history: Global historiography from antiquity to the present*. Cambridge University Press.